

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

گروه روان شناسی

رشته روان شناسی اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

مسئولیت پذیری و مولفه های آن بر اساس

منابع اسلامی

استاد راهنما

حجت الاسلام والمسلمین دکتر نجیب الله نوری

استاد مشاور

حجت الاسلام و المسلمین دکتر مهدی عباسی

نگارش

محمد حاجی زاده

شهریور ۹۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

گروه روان شناسی

رشته روان شناسی اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

مسئولیت پذیری و مولفه های آن بر اساس

منابع اسلامی

استاد راهنما

حجت الاسلام والمسلمین آقای دکتر نجیب الله نوری

استاد مشاور

حجت الاسلام والمسلمین آقای دکتر مهدی عباسی

نگارش

محمد حاجی زاده

شهریور ۹۸

بسمه تعالی

تعهدنامه اصالت پایان نامه

این جانب محمد حاجی زاده فرزند علی متولد ۱۳۶۵/۶/۲۶ به شماره شناسنامه ۳۵۳۲ صادره از دشتی (بوشهر) به شماره دانش پژوهی ۹۵۱۱۴۰۰۱ رشته روان شناسی اسلامی گرایش مثبت گرا متعهد می شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی این جانب است و دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این زمینه از آنها استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است.

این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارایه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط موسسه از اعتبار ساقط خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانش پژوه

امضاء

حقوق مادی و معنوی پایان نامه

چاپ و انتشار پایان نامه های تحصیلی دانش پژوهان موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت بیان گر بخشی از فعالیت های علمی - پژوهشی موسسه است.

این جانب محمد حاجی زاده دانش پژوه رشته روان شناسی اسلامی گرایش مثبت گرا مقطع کارشناسی ارشد، متعهد می گردم موارد ذیل را در خصوص حقوق مادی و معنوی پایان نامه ام با موضوع:

«مسئولیت پذیری و مولفه های آن بر اساس منابع اسلامی»

رعایت نمایم و در صورت تخلف از موارد ذیل، کلیه تبعات حقوقی آن بر عهده این جانب خواهد بود:

در صورت اقدام به چاپ پایان نامه، مراتب را قبلاً به صورت کتبی به معاونت پژوهش موسسه اطلاع دهم و در صورت تمایل موسسه به چاپ پایان نامه به صورت کتاب، اولویت با موسسه خواهد بود.

در صورت موافقت معاونت پژوهش با چاپ پایان نامه به صورت کتاب توسط دانش پژوه، در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل چاپ گردد:

«کتاب حاضر حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته روان شناسی اسلامی گرایش مثبت گرا است که در سال ۱۳۹۸ در موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت به راهنمایی آقای حجت الاسلام دکتر نوری و مشاوره آقای حجت الاسلام دکتر عباسی از آن دفاع شده است».

به منظور غنی سازی منابع و مآخذ کتابخانه موسسه، دو نسخه از آن به کتابخانه و دو نسخه نیز جهت بهره برداری به معاونت پژوهش اهدا خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانش پژوه

امضا

تقدیم

این کمترین اثر را به پیامبر رحمت، بزرگترین هادی بشریت و دردانه خلقت، حضرت محمد صلی الله علیه وآله تقدیم می‌کنم.

و نیز به ساحت مقدس امام زمان؛ آن امامی که همیشه حاضر و ناظر است؛ امید است از کم‌ترین فرزندش این «بضاعت مضجعه» را بپذیرد.

و تقدیم به حضرت مادر، صدیقه طاهره که در تمام عرصه‌های زندگی، مرا مادری کرد؛ هرچند فرزند خوبی نبوده‌ام از برایش.

و به پدر و مادر عزیزتر از جانم و همسر فداکار و مهربانم که مرا در این راه تشویق، تأیید و همکاری نموده‌اند.

تشکر

تقدیر و تشکر می‌کنم از استاد گرامی حجت‌الاسلام دکتر نوری که مانند رفیقی شفیق مرا در خلق این اثر یاری داد. همچنین از استاد عزیزم حجت‌الاسلام دکتر عباسی که مشاوره دلسوز بود از برایم.

و نیز از مدیر محترم گروه روان‌شناسی موسسه، جناب حجت‌الاسلام دکتر احمدی و پرسنل عزیز موسسه اخلاق و تربیت. سپاسگزارم که فرصت رشد و ترقی را برایم فراهم نمودید. لکن قدرت و زبانی برای تشکر ندارم؛ لذا از خدای بزرگ و مهربان سربلندی و عزت همه‌تان را خواستارم. «أَجْرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ».

چکیده

این پژوهش در راستای شناسایی مفهوم مسئولیت‌پذیری و استخراج مولفه‌های آن از منابع اسلامی- آیات و روایات- انجام گرفت. روش این تحقیق، تحلیل محتوای کیفی متون دینی با رویکرد تفسیری است که در آن ابتدا به جست‌وجوی واژه مدنظر و مترادف‌های آن در فرهنگ‌های لغت پرداخته، سپس این لغات، در منابع اسلامی یافته و پس از جمع‌بندی یافته‌ها، از هر چند آیه و روایت، یک مولفه برداشت شد. سپس با ارایه مولفه‌های به‌دست‌آمده به کارشناسان متخصص در روان‌شناسی و علوم دینی، میزان ارتباط و ضرورت مولفه‌ها برای مستندات و همچنین صحت استنباط مولفه‌ها از مستندات ارزیابی شد. بر اساس نظر کارشناسان، مولفه‌های تایید شده مسئولیت‌پذیری عبارتند از: مراقبت، پاسخگو بودن، هشیاری نسبت به مسئولیت، وفای به مسئولیت، پایداری در مسئولیت، اتقان در عمل، دغدغه‌مندی، مجاهدت و عدم سستی، تکلیف‌محور بودن و عذر نیاوردن. درنهایت با توجه به مولفه‌های تایید شده، تعریفی از مسئولیت‌پذیری ارایه گردید که عبارتست از: «مسئولیت‌پذیری حالتی روانی در فرد است، که فرد دارای آن حالت، آگاهانه مسئولیت خود را پذیرفته، نسبت به آن دغدغه ذهنی دارد (و وفادار است)، صرفاً بخاطر مکلف بودن به مسئولیت خویش عمل می‌کند، مسئولیت خود را به‌صورت کامل و صحیح انجام می‌دهد، در انجام مسئولیت خود عذر و بهانه نمی‌آورد، پاسخگوی عواقب آن است، تمام تلاش خود را در جهت انجام آن صرف می‌کند و در انجام آن صبور و پایدار است».

واژگان کلیدی: مسئولیت‌پذیری- مولفه‌های مسئولیت‌پذیری- مفهوم مسئولیت‌پذیری- تعهد-

وظیفه- تکلیف

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	۱۲
۱-۱. بیان مسأله.....	۱۳
۲-۱. اهمیت و ضرورت پژوهش.....	۱۸
۳-۱. اهداف پژوهش.....	۲۰
۱-۳-۱. شناسایی مفهوم مسئولیت‌پذیری از منابع اسلامی.....	۲۰
۲-۳-۱. شناسایی مولفه‌های مسئولیت‌پذیری از منابع اسلامی.....	۲۰
۴-۱. پرسش‌های پژوهش.....	۲۰
۱-۴-۱. پرسش‌های اصلی.....	۲۰
۱-۴-۲. پرسش فرعی.....	۲۱
فصل دوم: مبانی نظری و پیشینه پژوهش.....	۲۲
۱-۲. مبانی نظری پژوهش.....	۲۳
۱-۱-۲. تاریخچه مسئولیت‌پذیری.....	۲۳
۲-۱-۲. مفهوم‌شناسی مسئولیت‌پذیری.....	۲۴
۱-۲-۲. مسئولیت‌پذیری در لغت.....	۲۴
۲-۲-۲. مسئولیت‌پذیری در اصطلاح.....	۲۶
۳-۱-۲. مبانی روان‌شناختی مسئولیت‌پذیری.....	۲۷
۱-۳-۲. مفهوم مسئولیت‌پذیری در روان‌شناسی.....	۲۷
۲-۳-۱-۲. مولفه‌های مسئولیت‌پذیری در روان‌شناسی.....	۳۲
۳-۳-۱-۲. رویکردهای روان‌شناختی در مسئولیت‌پذیری.....	۳۳
۴-۱-۲. مبانی اسلامی مسئولیت‌پذیری.....	۳۳

- ۱-۲-۴-۱. عوامل و زمینه‌های مسئولیت‌پذیری ۳۴
- ۱-۲-۴-۲. آثار و پیامدهای مسئولیت‌پذیری ۳۵
- ۱-۲-۴-۳. انواع مسئولیت‌پذیری ۳۵
- ۱-۲-۴-۴. رابطه مسئولیت با حق و تکلیف ۳۶
- ۱-۲-۴-۵. مولفه‌های مسئولیت‌پذیری ۳۶
- ۱-۲-۵. مسئولیت‌پذیری از دیدگاه روان‌شناسی ۳۶
- ۲-۲. پیشینه پژوهش ۴۱
- ۱-۲-۲. اقسام مسئولیت ۴۱
- ۱-۲-۲-۱. مسئولیت اخلاقی ۴۱
- ۲-۲-۲-۱. مسئولیت اجتماعی ۴۳
- ۲-۲-۲-۳. مسئولیت مدنی ۴۶
- ۲-۲-۲-۴. مسئولیت کیفری و جزایی ۴۶
- ۲-۲-۲. پژوهش‌های توصیفی ۴۷
- ۲-۲-۲-۱. بررسی مسئولیت‌پذیری به صورت مطلق ۴۷
- ۲-۲-۲-۲. پژوهش‌های پیمایشی ۴۸
- ۲-۲-۲-۳. پژوهش‌های علی-مقایسه‌ای ۵۲
- ۲-۲-۲-۴. پژوهش‌های تحلیل محتوا ۶۰
- ۲-۲-۳. پژوهش‌های تجربی ۶۳
- ۲-۲-۳-۱. پژوهش‌های آزمایشی و نیمه‌آزمایشی ۶۳
- ۲-۲-۳-۲. پژوهش‌های میدانی ۷۱
- ۲-۲-۴. پژوهش‌های اسلامی ۷۲

۷۹.....	۲-۲-۵. پرسشنامه‌های مسئولیت‌پذیری.....
۸۳.....	فصل سوم: روش‌شناسی پژوهش.....
۸۴.....	۳-۱. روش و نوع پژوهش.....
۸۵.....	۳-۲. جامعه آماری.....
۸۵.....	۳-۳. نمونه آماری و روش انتخاب آن در پژوهش.....
۸۶.....	۳-۴. شیوه و ابزار گردآوری اطلاعات پژوهش، روایی و اعتبار آن.....
۸۷.....	۳-۵. شیوه ارزیابی داده‌های پژوهش.....
۸۸.....	۳-۶. مراحل انجام پژوهش.....
۸۸.....	۳-۶-۱. رجوع به لغتنامه‌ها به منظور تشکیل حوزه معنایی.....
۸۸.....	۳-۶-۲. جست‌وجو در آیات و روایات و یافتن مستندات شامل حوزه معنایی.....
۹۱.....	۳-۶-۳. استخراج مولفه‌ها.....
۹۲.....	۳-۶-۴. تحلیل داده‌ها.....
۹۴.....	فصل چهارم: یافته‌های پژوهش.....
۹۵.....	۴-۱. اطلاعات جمعیت‌شناختی کارشناسان.....
۹۶.....	۴-۲. واژگان و مستندات.....
۹۶.....	۴-۲-۱. واژگان مورد استفاده.....
۹۸.....	۴-۲-۲. مستندات.....
۱۰۷.....	۴-۳. «نسبت روایی محتوا» (CVR) و «شاخص روایی محتوا» (CVI).....
۱۱۵.....	فصل پنجم: تبیین یافته‌ها و نتیجه‌گیری.....
۱۱۶.....	۵-۱. تبیین یافته‌ها.....
۱۱۶.....	۵-۱-۱. تعریف مفهوم مسئولیت‌پذیری.....

- ۱۱۷ ۲-۱-۵. تبیین مولفه‌های مسئولیت‌پذیری
- ۱۱۷ ۱-۲-۱-۵. مولفه‌های شناختی
- ۱۱۷ هشیاری نسبت به مسئولیت
- ۱۱۹ ۲-۲-۱-۵. مولفه‌های عاطفی
- ۱۱۹ اول. دغدغه‌مندی
- ۱۲۰ دوم. پایداری در مسئولیت
- ۱۲۲ ۳-۲-۱-۵. مولفه‌های رفتاری
- ۱۲۲ اول. مراقبت
- ۱۲۴ دوم. تکلیف‌محور بودن
- ۱۲۵ سوم. اتقان در عمل
- ۱۲۶ چهارم. پاسخگو بودن
- ۱۲۸ پنجم. مجاهدت و عدم سستی
- ۱۲۹ ششم. عذر نیاوردن
- ۱۳۱ هفتم. وفای به مسئولیت
- ۱۳۲ ۲-۵. مقایسه با سایر پژوهش‌ها
- ۱۳۲ ۱-۲-۵. مقایسه تعاریف
- ۱۳۴ ۲-۲-۵. مقایسه مولفه‌ها
- ۱۳۴ الف- هشیاری نسبت به مسئولیت
- ۱۳۴ ب- دغدغه‌مندی
- ۱۳۵ ج- پایداری در مسئولیت
- ۱۳۶ د- مراقبت

ه- پاسخگو بودن.....	۱۳۷
و- تکلیف محور بودن.....	۱۳۸
ز- اتقان در عمل.....	۱۳۸
ح- مجاهدت و عدم سستی.....	۱۳۸
ط- عذر نیاوردن.....	۱۳۹
ی- وفای به مسئولیت.....	۱۳۹
۳-۵. تفسیر نتایج مرتبط با پرسش سوم پژوهش.....	۱۴۰
۴-۵. محدودیت‌های پژوهش.....	۱۴۰
۵-۵. پیشنهادهای پژوهش.....	۱۴۱
فهرست منابع.....	۱۴۲
منابع فارسی.....	۱۴۳
کتاب.....	۱۴۳
مقاله.....	۱۴۷
پایان نامه.....	۱۶۴
صفحه وب.....	۱۷۰
منابع عربی.....	۱۷۱
منابع لاتین.....	۱۷۲
پیوست‌ها.....	۱۷۶

فهرست جداول

جدول ۳-۱. حداقل مقادیر CVR جهت مناسب بودن روایی محتوا.....	۸۷
جدول ۴-۱. ویژگی های جمعیت شناختی گروه نمونه.....	۹۵
جدول ۴-۲. توزیع فراوانی واژگان در آیات و روایات.....	۹۶
جدول ۴-۳. مستندات مولفه ها از آیات و روایات.....	۹۸
جدول ۴-۴. نظر کارشناسان درباره میزان مطابقت هر یک از مولفه ها با مستندات.....	۱۰۷
جدول ۴-۵. نظر کارشناسان درباره میزان ضرورت مولفه ها برای مفهوم مسئولیت پذیری.....	۱۰۹
جدول ۴-۶. میزان CVI و CVR به دست آمده برای هر مولفه.....	۱۱۳

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱-۱. بیان مساله

مسئولیت‌پذیری^۱ دارای جایگاه ارزشمند و والایی در روان‌شناسی است؛ به گونه‌ای که بزرگان روان‌شناسی، در نظریات خود، از آن سخن به میان آورده‌اند. مثلاً بنای شیوه واقعیت‌درمانی^۲ در روان‌شناسی بر مسئولیت‌پذیری اشخاص متکی است. آلپورت^۳، «مهارت و وظایف»^۴ را یکی از ویژگی‌های شخصیت سالم برمی‌شمرد، و در توضیح این ویژگی، این‌طور بیان می‌دارد که حس تعهد به کار با احساس مسئولیت و تداوم مثبت زندگی، پیوند دارد (شولتز^۵، ۱۹۷۷، ترجمه گیتی خوشدل، ۱۳۸۸، ص ۳۰). وی معتقد است کار و مسئولیت به زندگی معنا و دوام می‌بخشد و بدون داشتن کاری مهم و ارزشمند و ایثار، تعهد و مهارت‌های کافی برای انجام دادن آن، رسیدن به بلوغ و سلامت روانی میسر نیست (همان، ص ۳۱). همچنین وی ضمن اینکه میان وجدان بالغ و وجدان نابالغ یا روان‌نژند^۶ فرق می‌گذارد، می‌گوید: «وجدان بالغ حاکی از حس وظیفه‌شناسی نسبت به خود و دیگران است» (همان، ص ۳۳). فروم^۷، به چهار جنبه از شخصیت سالم اشاره می‌کند که یکی از آن‌ها، عشق بارور^۸ است. سپس می‌گوید: «عشق بارور از چهار ویژگی برخوردار است: توجه، مسئولیت‌پذیری، احترام و شناخت»

1 Responsibility

2 Reality Therapy

3 Allport, G.

4 skill and duties

5 Schultz, Duane P.

6 neurotic

7 Fromm, E.

8 productive love

(فروم، ۱۹۵۵، ص ۳۱). از طرف دیگر خواستاران تحقق خود^۹ که مورد مطالعه مزلو^{۱۰} قرار گرفتند، نسبت به کارشان متعهد بودند و همگی بدون استثنا، سرشار از حس وظیفه‌شناسی شدید بودند؛ به طوری که بیشتر نیرویشان را در راه آن صرف می‌کردند. خواستاران تحقق خود^{۱۱} با ایثار یا حس تعهد نسبت به کار می‌توانند فرانیازها^{۱۲} را به چنگ آورند یا محقق سازند (شولتز، ۱۹۷۷، ترجمه گیتی خوشدل، ۱۳۸۸، صص ۱۰۵ و ۱۰۶). از نظر فرانکل^{۱۳}، سه عامل، جوهر وجود انسان را تشکیل می‌دهد: معنویت، آزادی، و مسئولیت؛ و باید مسئولیت انتخابمان را هم بپذیریم (فرانکل، ۲۰۰۲، م، ترجمه صالحیان و میلانی، ۱۳۹۳، صص ۱۰۱، ۱۱۳ و ۱۳۹). وی چند نوع نوروز را تشخیص می‌دهد و بعضی از آن‌ها- مانند نوروزهای زودرس^{۱۴}- را به شکست بیماران برای پیدا کردن معنی و احساس مسئولیت در وجود او معنا می‌کند (فرانکل، ۱۹۶۳، م، ص ۸). اشخاص سالم از دیدگاه پرلز^{۱۵}، می‌توانند مسئولیت زندگی خویش را بپذیرند. یعنی خودشان مسئول هستند، و مسئولیت کسی یا چیزی را که مسئول آن هستند، بر دوش پدر و مادر، همسر، تقدیر یا هیچ منبع بیرونی نمی‌گذارند. البته وی معتقد است اشخاص سالم، ضمن عدم واگذاری مسئولیت خویش به دیگران، مسئولیت هیچ‌کس دیگری را نمی‌پذیرند (شولتز، ۱۹۷۷، ترجمه گیتی خوشدل، ۱۳۸۸، ص ۱۹۳). این بدان معنی است که پرلز احساس مسئولیت نسبت به خود- نه نسبت به دیگران- را نشان دهنده سلامت شخصیت می‌داند. از طرف دیگر، افراد دارای مکان کنترل درونی^{۱۶} معتقدند که می‌توانند آن‌چه را برایشان رخ می‌دهد کنترل کنند و تمایل دارند اعمالی انجام دهند که به این تصور جامه عمل بپوشاند، و مسئولیت نتایج عمل خود را، چه خوب و چه بد، بپذیرند (گتزلز^{۱۷} و دیگران، ۱۹۷۶، ترجمه یوسف کریمی، ۱۳۸۶، ص ۲۲۵).

9 Self-Actualization

10 Maslow, A. H.

۱۱ از این اصطلاح در برخی منابع به «خودشکوفایی» و «خویش‌سازی» تعبیر شده است (زیتتی، ۱۳۷۹).

12 meta- needs

13 Frankl, V.

14 noogenic neuroses

15 Perls, F.

16 internal locus of control

17 Getzels, Jacob W.

هندسه معرفتی مسئولیت‌پذیری در چهار بعد اعتقادی، فردی، اجتماعی و زیست‌محیطی قابل تبیین است و عملیاتی ساختن هر یک از مسئولیت‌ها، به نحوی در ساختار زندگی به سبک اسلامی موثر هستند و حیات طیبه را برای آدمی در مراتب گسترده آن پدید می‌آورند (سیحانی نژاد و نجفی، ۱۳۹۳، ص ۱۵۱).

برونر^{۱۸} (نظریه‌پرداز مطرح در زمینه مسئولیت‌پذیری) عقیده بر این دارد که آمادگی و آموزش هر امری به کودک، به شرط آن‌که به زبان خود کودک گفته شود، موثر است. به عنوان مثال کودک ۱۵ ماهه علاقه دارد که خودش غذا بخورد، اما والدینش به دلایل مختلفی این اجازه را به کودک نمی‌دهند که از همین جا اعتماد به نفس را در او از بین می‌برند. در حالی که نمی‌دانند اعتماد به نفس در امر مسئولیت‌پذیری چه نقش مهمی دارد و واژه «نمی‌توانم» را به کتاب لغات آن‌ها اضافه می‌کنند (نیکروح متین، ۱۳۹۰).

مسئولیت‌پذیری، مانند سایر صفات شخصیتی، در طول عمر انسان، دست‌خوش رشد و تحول می‌شود. لیکونا^{۱۹} (۱۹۹۴، به نقل از جان بزرگی، ۱۳۹۱، ص ۲۳) به ارایه رفتارهایی می‌پردازد که آن‌ها را پایه تحول اخلاقی می‌داند. یکی از این رفتارها، دادن مسئولیت‌های واقعی به کودکان است. رفعتیان (۱۳۸۵) معتقد است مسئولیت‌پذیری بخش مهمی از رشد شخصیت کودک است. معمولاً کودک از سن دو تا سه سالگی متوجه وجود دیگران می‌شود و می‌فهمد که به دیگران نیاز دارد و باید به آن‌ها و نیازهای آن‌ها اهمیت بدهد و به انتظاراتی که از او دارند پاسخ بدهد؛ این روند یک تصویر ایده‌آل از خود را در ذهن کودک ایجاد می‌کند که باعث رشد شخصیت او شده و حس مسئولیت‌پذیری را در او ایجاد می‌کند. از نظر وی برای مسئولیت‌پذیری باید هویت فرزند و این که «من کسی هستم» برای او مشخص شده و شکل گرفته باشد. در مرحله دوم نظام تحولی بوهلر^{۲۰} (مرحله نوجوانی - از ۱۵ تا ۲۵ سالگی) نوجوان متوجه می‌شود که زندگی او به خود او تعلق دارد؛ تجربه‌های گذشته خود را مورد تحلیل قرار می‌دهد و به نیازها و ظرفیت‌های آینده خود می‌اندیشد (منصور، ۱۳۸۵، ص ۵۲). در واقع، مسئولیت زندگی خود را خودش به عهده می‌گیرد و خود را مسئول تمام اشتباهات گذشته می‌داند و تلاش می‌کند آن را جبران کند. این مفهوم در خلال مراحل سوم و چهارم این نظام نیز به چشم می‌خورد. در مرحله سوم نظام

18 Bruner, Jerome.

19 Lickona, T.

20 Buhler, Karl.